

MAKTAB O‘QUVCHILARIGA ARUZ VAZNINI O‘RGATISHDA
TURLI METODLARDAN FOYDALANISH

Djumayeva Baxtiniso To‘raqulovna

Termiz davlat muhandislik va agrotexnologiyalar universiteti

akademik litseyi ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi,

TerDPI 2-kurs magistranti

Annotatsiya: ushbu maqolada she’riy vaznlar, badiiy san’atlar, ularni turlarga ajratishda qaysi xususiyatlariga ahamiyat berilishi, badiiy san’atlarni o‘rganishda turli pedagogik metodlardan foydalanishning ahamiyati yuzasidan ma’lumotlar beriladi.

Kalit so‘zlar: vazn, aruz, barmoq, rukn, taqte’, afoyl, qofiya, raviy, lafziy san’atlar, ma’naviy san’atlar, lafzi-yu ma’naviy san’atlar, innovatsiya, pedagogik usul va metodlar.

Bilamizki, badiiy tasviriy vositalar asosida yuzaga chiqadigan turli she’riy san’atlar nazmning eng muhim unsurlaridan biridir. O‘quvchi bu kabi badiiy san’atlardan qay darajada yaxshi xabardor bo‘lsa, she’rni tushunishi va undan o‘zgacha zavq tuya bilishi shu qadar osonlashadi. Bunga erishish, ya’ni o‘quvchilarni she’riyatga, ayniqsa, aruz vazniga oshno qilish uchun pedagoglar bir qancha innovatsion metodlardan foydalanishi maqsadga muvofiq. Ushbu maqolada aynan shu mavzu yuzasidan izlanish va o‘rganishlarimiz asosida olgan bilimlarimiz va xulosalarimizni bayon etamiz.

Avvalambor, she’riy sistemalar haqida to‘xtalsak. Hammamizga ayonki, o‘zbek adabiyotida ijodkorlar, asosan, barmoq, aruz, va erkin she’riy sistemalarida ijod qilishadi. Ajdodlarimiz X asrlargacha barmoq vaznidan foydalanishgan. Adabiyotshunos H.Umurov: “Har bir she’riy sistema xalq tilining ichki imkoniyatlari, qudrati bilan yaratiladi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, o‘zbek tilining ifoda va ohang imkoniyatlari, grammatik stilistik qurilishi – barmoqni milliy she’riy sistema sifatida bunyodga keltiradi”¹, degan edi.

O‘zbek she’riyatidagi ikkinchi she’riy san’at – aruz. U arab adabiyotiga xos bo‘lib, X-XI asrlarda turkiy she’riyatga kirib kelgan. Aruzning ilk namunalarini Mahmud Qoshg‘ariyning “Devoni lug‘otit turk” asarida uchratsak, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig”i o‘zbek she’riyatidagi aruzda yozilgan dastlabki asar ekanligiga guvoh bo‘lamiz. Bu vaznning o‘zbek adabiyotida eng ko‘p qo‘llangan davri o‘rta asrlarga to‘g‘ri keladi. Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi bobolarimiz nafaqat aruzda ijod qilgan, balki aruz nazariyasi haqida “Mezon ul-avzon”, “Muxtasar” nomli asarlarni yozib qoldirganlar. Shu o‘rinda aruzning o‘ziga xos xususiyatlari haqida to‘xtalsak.

Aruz – o‘ziga xos ritmga, musiqiy ohangga tayanadigan vazn. Bu vaznda ijod qilayotgan ijodkor, uni o‘rganayotgan o‘quvchi musiqiy ritmni his qilishi muhim. E’tibor beradigan bo‘lsak, aruzda ijod qilgan ajdodlarimizning aksariyati musiqadan yaxshigina xabardor bo‘lishganiga guvoh bo‘lamiz. Jumladan, Alisher Navoiyning musiqashunoslikda shogirdlar yetishtirgani, Zahiriddin Muhammad Boburning “Musiqqa ilmi” nomli asar yozganini eslash kifoya. Aruzning barmoq vazniga o‘xshash jihatlari ham bor, albatta. Shunisi aniqki, barmoq vazni misralardagi bo‘g‘inlar soniga asoslanadi. Aruz vazni uchun esa bo‘g‘inlar miqdori bilan birga uning sifati ham muhim. Aruzda hijo deb nomlanuvchi atama barmoqdagi bo‘g‘inga yaqin. Yaqin deyishimizning boisi shuki, hijo to‘liq bo‘g‘inni anglatolmaydi. Negaki, hozirgi o‘zbek tilining bo‘g‘in qoidalari aruzga xos bo‘linishga har doim ham to‘g‘ri kelavermaydi. Aruz arab tili grammatikasiga oid vasl, mad kabi qoidalarga bo‘ysunadi. Shu sababli maktab o‘quvchilariga aruz nazariyasiga doir bilimlarni berishda pedagoglar qiyinchiliklarga duchor bo‘lishadi. Shu o‘rinda aytib o‘tish joizki, o‘quvchilarga aruz vazni: rukn, taqte’, afoyl kabilarni tushuntirishda amaliyotdan nazariyaga borish yaxshi samara beradi. Buning uchun dastlab o‘quvchilarga aruzga doir she’rlarni ohangga tushib o‘qishni o‘rgatish, so‘ng shu she’r asosidagi mumtoz ijroni eshitish muhim. She’r o‘qish qoidasini o‘rgangach, bosqichma-bosqich aruz vazni tahliliga o‘tilsa, o‘quvchilar zerikmasdan, fandan bezmasdan, qiziqish bilan shug‘ullanishadi. Ishni maktab darsliklarida berilgan ramal va hazaj bahrlariga oid, notanish so‘zlari kamroq uchraydigan, osonroq tushuniladigan ruboiy, tuyuq, kichik hajmli g‘azallardan boshlash maqsadga muvofiq. Avvalo, she’rni har to‘rt bo‘g‘inda kichik to‘xtam bilan o‘qishga o‘rgatamiz, so‘ng she’rning rukni, taqtеси va afoyili, vaznini aniqlash bosqichiga o‘tiladi.

Zahiriddin Muhammad Boburning “Yaxshilig‘” radifli g‘azali tahliliga e’tibor bering:

Kim ko‘rubdur/, ey ko‘ngul, ah/li jahondin/ yaxshilig‘,
Kimki, ondin/ yaxshi yo‘q, ko‘z/ tutma ondin/ yaxshilig‘.

G‘azal matlasini ruknlarga ajratib chiqdik. Uning taqtеси quyidagicha: -v - - (foilotun). Bundagi - belgisi cho‘ziq hijoni, v belgisi esa qisqa hijoni anglatadi. O‘qituvchi matlani ikki marta fo-i-lo-tun (tam-ta-tam-tam) musiqiy ohangida o‘qigach, o‘quvchilar bilan birga jo‘r bo‘lib bir necha bor takrorlaydi. Shundan so‘ng Ma’murjon To‘xtasinov ijrosidagi “Yaxshilig‘” g‘azali asosidagi mumtoz qo‘shiqni eshitish tavsiya qilinadi.

O‘quvchilarda g‘azalning ohangi, musiqiy ritmi yuzasidan tushuncha paydo bo‘lgach g‘azal vaznini aniqlash ishini bajaramiz. G‘azalning afoyili – foilotun, shuning uchun uning bahri ramal hisoblanadi. Chunki ramal bahri foilotun rukniga tayanadi. Baytda foilotun rukni 8 marta takrorlanmoqda, sakkiz arabchada musamman

demakdir. Demak, gʻazal **ramali musammani mahzuf** ruknida yozilgan. Mahzuf atamasi nega qoʻllanayotganiga izoh beramiz: gʻazal misralarida 1-,2-,3- ruknlar toʻrt hijodan iborat, yaʼni foilotun; 4-rukn esa 3 hijodan tashkil topgan, yaʼni foilun. Shu sababli solim emas, balki mahzuf atamasini ishlatdik.

Gʻazal vazni 1-baytda aniqlanadi va gʻazal soʻngigacha xuddi shu vaznda davom etadi. Endi gʻazalning qofiya, radif, sheʼriy sanʼatlariga eʼtibor beramiz. Gʻazalda yaxshiligʻ soʻzi radif – qisqa radif boʻlib, jahondin, ondin, zamondin, jondin, yamondin, falondin kabi soʻzlar qofiyaga olingan. Qofiyadosh soʻzlarda asosdagi n tovushi – raviy, raviydan soʻng qoʻshimcha qoʻllangani uchun mutlaq qofiya hisoblanadi.

Baytda ey koʻngul undalmasi orqali nido, yaxshi va yaxshiligʻ soʻzlari (asosdosh soʻzlar) yordamida ishtiyoq, soʻzlar takrori bilan takrir sanʼati yuzaga chiqqan.

Gar zamoni nafi qilsam ayb qilma, ey rafiq,
Koʻrmasdim hargiz, netoyin, bu zamondin yaxshiligʻ!

Bu baytda ey rafiq undalmasi bilan nido, zamon soʻzi takrori asosida takrir sanʼati yuzaga chiqqan.

Shu tariqa har dars davomida bir nechta badiiy sanʼatlar haqida taʼlim oluvchilarda tushuncha paydo boʻladi. Keyingi baytlar oʻquvchilarga boʻlib beriladi va uyga vazifa sifatida bajarish topshiriladi.

Dilrabolardin yomonliq keldi mahzun koʻngluma,
Kelmadi jonimgʻa hech oromi jondin yaxshiligʻ.
Ey koʻngul, chun yaxshidin koʻrdung yamonliq asru koʻp,
Emdi koʻz tutmoq ne maʼni har yamondin yaxshiligʻ?
Bori elga yaxshiligʻ qilgʻilki, mundin yaxshi yoʻq
Kim, degaylar dahr aro qoldi falondin yaxshiligʻ!
Yaxshiligʻ ahli jahonda istama Bobur kibi,
Kim koʻrubdur, ey koʻngul, ahli jahondin yaxshiligʻ?

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. H. Umurov. Adabiyot qoidalari. Toshkent, 2003.
2. Alisher Navoiy. Tanlangan asarlar. Toshkent, 2012.
3. Zahiriddin Muhammad Bobur. Devon. Toshkent, 2000.
4. Sarimsoqov B. Oʻzbek adabiyotida saʼj. Toshkent, 1978.
5. Bobur, Zahiriddin Muhammad. Boburnoma. Toshkent, 2002.